

Әбдіғұлова Б. Қ.¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
«Әлем тарихы кафедрасы», п.ғ.д., профессор
Алматы қ., Қазақстан*

**КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМ, ТАРИХШЫ ЕРМҰҚАН БЕКМАХАНҰЛЫ БЕКМАХАНОВТЫҢ
ТУҒАНЫНА – 105 ЖЫЛ
(Ермұқан Бекмахановтың туғанына 105 жылға арналады)**

Аңдатпа

Мақала Ермұқан Бекмаханұлы Бекмаханов (1915-1966 жж.)—тарихшы, көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР ҒА-ның корреспондент мүшесі, қоғам қайраткерінің өмірі мен қызметіне арналады. Қазақ тарихының ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы шежіре аңыздарын жинақтап, соларды жүйелеп және қорытып, көшпелілердің өткені туралы тамаша деректерді талдаған. Е.Бекмаханов әрі іргелі зерттеулер жазған дарынды ғалым. Қазақ тарихын кәсіптік деңгейге көтеруге ат салысқандардың бірі - Ермұхан Бекмаханов еді. Е.Бекмаханов "Қазақстан тарихын" мектепте және жоғарғы оқу орындарында оқытудың алғашқы әдістемелік – тәжірибелік еңбектерін жазды. Қазақтың аяулы азаматы, алғашқы профессионал тарихшысы Е.Бекмаханов бұл өмірден қыршын жас, небәрі елу жасында кетті. Оның артында мол ғылыми мұра, қалыптасқан зерттеу әдістері мен тәжірибе, қазақ тарихының қилы кезеңдері мен оқиғалары туралы ой нышандары қалды.

Түйін сөздер: тарих, Қазақстан тарихы, буржуазияшыл ұлтшыл, бұрмалау.

Abdugulova B.K.¹

¹ *d.p.s., professor of the Institute of History and Law at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan*

**105 YEARS SINCE THE BIRTH OF AN OUTSTANDING SCIENTIST, HISTORIAN
ERMUKHAN BEKMAKHANOVICH BEKMAKHANOV**

Abstract

The article is dedicated to the life and work of Bekmakhanov Yermukan Bekmakhanovich (1915-1966) - historian, outstanding scientist, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, public figure. E. Bekmakhanov is a talented scientist who has written fundamental research. Ermukhan Bekmakhanov was one of those who helped raise the level of history of Kazakhstan to a professional level. E. Bekmakhanov wrote the first methodological and practical works on teaching the "History of Kazakhstan" in schools and universities. The first professional historian E. Bekmakhanov died at the age of fifty. He left behind a rich scientific heritage, proven methods and research experience, symbols of thought about critical periods and events of Kazakh history.

Keywords: history, history of Kazakhstan, bourgeois nationalist, distortion.

Абдуғұлова Б.Қ.¹

¹ *д.п.н., профессор, Институт Истории и право при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

**105 ЛЕТИЕ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВЫДАЮЩЕГОСЯ УЧЕНОГО, ИСТОРИКА
ЕРМУХАНА БЕКМАХАНОВИЧА БЕКМАХАНОВА**

Аннотация

Статья посвящена жизни и творчеству Бекмаханова Ермухана Бекмахановича (1915-1966) - историка, выдающегося ученого, доктора исторических наук, профессора, члена-корреспондента Академии наук Казахской ССР, общественного деятеля. Е. Бекмаханов - талантливый ученый, написавший фундаментальные исследования. Ермухан Бекмаханов был одним из тех, кто помог поднять уровень истории Казахстана до профессионального уровня. Е. Бекмаханов написал первые методические и практические работы по преподаванию «Истории Казахстана» в школах и вузах. Первый профессиональный историк Е. Бекмаханов скончался в возрасте пятидесяти лет. Он оставил после себя богатое научное наследие, наработанные методы и опыт исследований, символы мысли о критических периодах и событиях казахской истории.

Ключевые слова: история, история Казахстана, буржуазный националист, искажение.

Ермұқан Бекмаханұлы Бекмаханов (1915-1966жж.)—*тарихшы, көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР ҒА-ның корреспондент мүшесі, қоғам қайраткері.*

Ол Павлодар облысы Баянауыл ауданында Жасыбай деген жерде, кедей шаруа Бекмахан Бегенұлының шаңырағында дүниеге келді. Е.Бекмаханов – Абылай ханның ұрпағы. Абылай ханның баласы Уәлидің он төрт ұлы болған. «Соның біреуі –Тәуке, Тәукеден Жанпейіс, одан Жанбабек тараған. Жанбабек үш ұл көрген: Бегедай, Беген, Жошы. Бегеннен Бекмахан мен Жармұхамед тарайды. Бекмаханнан Тоқаш, Дінше және Ермұқан туады»-деп жазады Шот-Аман Ыдырысұлы Уәлиханов.

Әкесі Ермұхан алты жасқа келгенде дүниеден өтті, ал анасы Бәпіш пен қарындасы ашаршылықта көз жұмады. Еш сүйері жоқ Ермұхан алдымен Әбдір ауылында мектепте үш жыл оқыған соң, Баянауылдағы орыс мектебінің 1 класына түсіп, жеті жылдықты бітірді. Одан кейін Семейдегі жоғары оқу орнына даярлайтын бір жылдық курсты тәмамдайды.

«Ермұқан ылғи үздік оқитын. Қолтаңбасы әдемі, тізген маржандай, әрі орыс тілінде қатесіз жазатын сиректердің бірі сол еді»... «Ермұқан қай пәнге болмасын өте ұқыптылықпен дайындалатын, бастаған ісін толық аяқтауға тырысатын. Ұстамдылықтың, әдептіліктің, турашыл принципшілдіктің белгілері сол кездің өзінде-ақ оның іс-әрекеттерінен, жүріс-тұрысынан байқалатын. Музыканы сүйетін, аздап домбыра, мандолин шерте білетін, өлең шығарумен де айналысатындығы барды» - деп еске алады онымен бірге оқыған достары (1,32).

«Ермұқан жастайынан өте зерек, алғыр, кішіпейіл болып өсті. Үнемі үлкендердің арасында жүретін, олардың айтқан әңгімелеріне құлақ түріп, оған терең ой жүгіртіп, өзіне керектісін ойға түйе-тін. Әлсіздерді қорғап, шындықтың әділет құруына күш салатын. Ауылдағы көлденең әңгіме, өсек аяндарды, көре алмаушылықты жанымен жек көретін. Осының бәрін ол болашағы жоқ елдің жаман әдеті деп есептейтін. Мұның өзге жұртқа қару болатынын, ауызбірлік, туысқандық болмаған жерде қазақ елінің болашағының көмескі, оның құрдымға айналатынын үнемі еске салып отыратын-ды.

Ғұлама ғалымның бауырмалдығы, ақ жарқындығы, жібектей мінезі, жолдастарға деген шынайы достығы, адамгершілігі өмірінің соңғы сәттеріне дейін жоғалған емес», - деп еске алады *Сержан Жармұхамбетов* ғалымның немере ағасы (2,33-34).

1937 жылы ол Воронеж қаласындағы педагогикалық институттың тарих факультетін бітірген. Ермұқан Бекмаханов 1933 -1937 жылдары Воронеж қаласында оқып жүрген кезінде жер аударылған Алаш зиялысы Халел Досмұхамедовпен танысады. Халел Досмұхамедов өзі дәрігер болғанымен, тарихты жақсы білген. Содан Ермұхан Бекмахановқа Кенесары ханды зерттеуге бағыт береді. Ермұхан Бекмаханов *1943 жылы Мәскеуде Кенесары хан жайында кандидаттық ғылыми диссертациясын* сәтті қорғайды. Ермұқан Бекмаханов «XIX ғасырдың 20–40 жылдарындағы Қазақстан тарихы» еңбегінде халықтың бет-бейнесін, тұрмыс тіршілігін, қиын қыстау кезеңін Кенесары көтерілісі арқылы суреттеп берді (3).

Елге оралған соң, Алматыдағы Қазақ КСР халық ағарту комиссариатының жанындағы Ғылыми зерттеу педагогикалық институтында (қазіргі Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ Білім академиясы) ғылыми қызметкер, кейін директор болып қызмет атқарған (4).

Ұлы Отан соғысы жылдарында Халық Ағарту Комиссариатында басқарма бастығы болды және Алматының жоғарғы оқу орындарында ұстаздық қызмет атқарған.

1946-1947 жылдарда Қазақ КСР Ғылым академиясында жаңадан құрылған Тарих, археология және этнография институты директорының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары болды.

1947 жылдан 1966 жылдың 6 мамырына дейін, 50 жылдарда «буржуазияшыл ұлтшыл», «антисоветчик» аталып айдауда болған жылдарды ескермегенде, Қазақ Мемлекеттік университетінде Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі болды.

Е.Бекмахановтың ғылыми еңбектерінің тақырыптары алуан түрлігімен, тарихи мәселелерді терең, жан-жақты зерделенуі айшықталады. *1946 жылы Мәскеуде тарих мамандығы бойынша докторлық диссертация* қорғаған(3).

Халима Бекмұхамедовна -атақты ғалымның жұбайы қазақтың тарих саласындағы тұңғыш ғылым докторының диссертациясы қалай қорғалғанын көрген куәгердің естелігіне көз жүгіртейік.

«– Осынау күндерде Ермұқан Мәскеу мен Ленинградта қорғауға қатысты шаруалармен ерінбей-жалықпай, үздіксіз айналысумен болды. Салтыков-Щедрин кітапханасына барғыштап, әлде бір қағаздарды қайта бастырды. Айтқандай, бізге көмектескен машинка басушы «Англетер» қонақ үйіндегі Сергей Есенин асылып өлген бөлмеде жұмыс істейді екен. Бос уақытымызда Эрмитажға, Орыс музейіне, Пушкиннің Мойкадағы музей-үйіне баратынбыз. Кейде Ермұқан букинистік дүкендерде сағаттап отырып кітап ақтаратын. Ол осылай Н.И.Веселовскийдің редакциясымен 1904 жылы Санкт-Петербургте басылған Шоқан Уәлиханов шығармаларын тауып алған-ды. Ақшасының аздығына қарамай С.М.Соловьевтің «Ресей тарихын» сатып алғаны да жадымда.

Блғи ресторанның тамақтану қалтаны жұқартып бара жатқасын мен қажетті ыдыс-аяқ пен электр плитасын сатып алып, мейманхана нөмірінде «контрабандалық» жолмен ас пісірдім. Ермұқан сағат сайын ыстық шай ішуді жақсы көретін. Сөйтіп, мен оны осы рахатқа кенелдірдім. Қой етінің сорпасын да ұнатушы еді. Сол үшін күнде базарға барып, аз-аздан қой етін әкелемін, вермишель немесе макарон салып пісіремін. Ленинградта профессор Михаил Порфирьевич Вяткинді өзбек палауына шақырып риза қылғанбыз.

1946 жылдың 14 қазаны – Ермұқанның докторлық диссертация қорғайтын күні де жетті. Волхонка 14-тегі көне үй, КСРО Ғылым академиясы Тарих институтының үлкен залы. Қорғау осында өтті. Алқалы төрде академик Борис Дмитриевич Греков төрағалық ететін салиқалы Ғылыми кеңес. Кеңес мүшелері – *академиктер Анна Михайловна Панкратова, Николай Михайлович Дружинин, Мелица Васильевна Нечкина* және басқа тарих ғылымдарының докторлары. Қазақ зиялылары залға лықа толды. Биолог *Кәрім Мыңбаев*, химик *Ерден Әзірбаев*, әскери жазушы, гвардия полковнигі *Бауыржан Момышұлы*. Баукең 1943 жылы-ақ майданда «Қазақ КСР тарихының» бірінші басылымын оқып, бұрыннан таныс А.Панкратоваға Қазақстандағы кейбір тарихи оқиғаларға қатысты өз пікірін білдірген. Кеңес Одағының Батыры, әдебиетші-жазушы *Мәлік Ғабдуллин мен көптеген аспиранттар* Ермұқанның қорғауын тыңдауға келіпті (2).

«Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті *Қаныш Имантайұлы Сәтбаев*тың келуіне залдағылар әрі қуанып, әрі таңданды. Ғылыми кеңестің бірсыпыра мүшелері оған төрден бастарын изеп, құрмет көрсете амандасып жатты. Осының алдында қатты ауырып жүдеген боп-боз Ермұқан өз диссертациясының мазмұнын егжей-тегжейлі баяндап берді. Оның оппоненттері Н.Дружинин, М.Вяткин, С.Юшков *диссертацияны жіліктеп талдап, жекелеген кемшіліктерін жіпке тізді. Сұрақтар көп қойылды. Оппоненттердің барлық ескертпелеріне, Кеңес мүшелерінің сұрақтарына Ермұқан сақылдатып сайлы жауаптар берді. Өз дәйектемелерін архив құжаттарымен және тарихшылардың еңбектерімен негіздеп отырды.* Диссертацияда қозғалған ғылыми мәселелер бойынша пікірталас өршіді. Ермұқан өз көзқарастарын қорғап, зерттелген проблема, архивтік дерек көздер орайында *терең білімдарлығын танытып, жалпы тақырып бойынша ой өрісінің кеңдігін көрсетті.* Тек бір дауыс қана қарсы болып, Ғылыми кеңес мүшелерінің басым көпшілігі тарих ғылымдарының докторы атағы берілуін жақтады. Қаныш Сәтбаев Ермұқанды үлкен ризашылықпен құттықтап, банкет жасауға ақша берді», – деп еске алады Х.Адамовна(1). 31жаста 1946 жылы ол Москвада тарих ғылымынан докторлық диссертациясын қорғады. Осы сүбелі еңбектің негізінде 1947 жылы «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» деген атпен орыс тілінде монография жариялады (3).

1943 жылы жарияланған «*Қазақ КСР тарихы*» еңбегінің авторлары КСРО ҒА мүше-корреспонденті А.М. Панкратова бастаған бір топ ғалымдар еді (4). Кітап жазылып болған соң КСРО-ның көрнекті тарихшылары қатынасқан кеңесте бір ғалымдар бұл еңбекті *одақтас республиканың тарихын зерттеудегі алғашқы және сәтті ұмтылыс десе, енді бір ғалымдар, орысқа қарсы жазылған деп бағалап, онда Ресейге қарсы ұлттық көтерілістер дәріптелген* деді. Соның ішінде, 14 тарау Кенесары Қасымовтың басшылығымен болған көтеріліс жөніндегі үлкен

сындар айтылды (4). Бұл тарауды 28 жасар Ермұқан Бекмаханов жазды. Осы айыптау ғалымның өмірінде теріс ықпалы мен кесірін тигізді.

Ермахан Бекмаханов жөнінде Халық қаһарманы, академик **Шапық Шөкин** былайша еске алады: "Ұлтымыздың аса көрнекті тарихшысы *Ермахан Бекмаханов уақыт бедеріне бағынбаған, шыншыл ғалым болатын*. Ол докторлығын екі рет қорғады. Еңбегінің нашарлығынан емес, тыйым салынған Кенесары тақырыбына жазылғандықтан. 1947 жылы Қазан төңкерісінің 30 жылдығына байланысты Одақтық Академия бойынша үлкен салтанатты кеңес өтуі керек болатын. КСРО ҒА-ның басшысы Вавилов Сәтбаевқа телефон соғып, Қазақстан тарапынан баяндама жасайтын адамды айтуды сұрайды. Қаныш Бекмахановты ұсынады. *Жиналыста қағазсыз сөйлеген жас баяндамашыға ғалымдар таң-тамаша болады*"(5).

Халима Бекмұхамедовна-ғалымның жұбайы «Мехнат бізді мойыта алмады» деген мақаласында былай еске алады.

«– Халима апай, Ермұқан аға алғаш кездескен кездерде қандай әсер қалдырды? Бас қосуларыңыздың жай-жапсары қалай болды?

– Қарағым, мен өзім осал жердің қызы емеспін. Нағашы атам Бидахмет Бәбікенов Зайсанның атақты көпесі болған, Бобкин атымен белгілі, сонау Нижний Новгород жәрмеңкесіне дейін барып сауда жүргізген кісі. Анамыз Айша әуелі медреседе оқып, сосын Семей мен Уфаның гимназиясын бітірген, екі-үш тілде бірдей сөйлеп, жазатын сауатты адам еді. Әкем Адамбек Бекмұхамедов алашордашы. 30-шы жылдардың басында әкем қайтқаннан кейін қудалаудан қашқан отбасымыз Семейден кетіп, Ташкентке келіп паналады.

Ермұқанмен 1946 жылдың мамырында Ташкентте, Әлішер Науаи атындағы кітапханада кездестік. Мен диплом жұмысын жазып жүргем, ол докторлық диссертациясын толықтыруға келген екен. Арамыздағы 10 жас айырмашылық көңіліміздің жарасуына бөгет болмады. Ермұқан өз қатарластарынан жас көрінетін. Келбет-көркі *социальды тартымды* болатын, ер жігітке үйлескен *сырлы сымбатымен кімді болса да баурап алатын*. Белгілі сазгер *Е.Брусиловскийдің* бір жолы: «*Бекмахановтың сырт келбеті кинематографқа лайық*»,–деп айтқаны есімде. Сол кезде оның «Түркістан жинақтарын» еліге зерттеп жүргеніне қызығушы едім. Архивтен тапқан олжалары жайында құлшынып әңгімелейтін. Әсіресе, бір диссертация қорғалып жатқанда Ермұқанның биресми оппонент ретінде *тамаша сөз сөйлеп*, сонда белгілі археолог ғалым М.Массонмен пікір таластырғанына *сүйсіне таң қалғаным* бар.

Ермұқан *табиғатынан жинақы, мұқият, ұқыпты әрі уәдеге берік* еді. Басқалар тарапынан осындайды көрмесе дегбірсізденетін. Сондықтан, мен оның бұл талабына әр уақыт сай болуға тырыстым. Алғашқы апталардағы кездесулеріміздің бірінде театрдан «Фархад пен Шырын» операсын көріп шыққаннан кейін Ермұқан өз папкасынан маған бір кітап алып сыйлады. Бұл Мұхтар Әуезовтің жаңа шыққан «Абай» романы екен. Бір қызығы, ол сол арада маған Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқас» әнінің әуенін ақырын сызылтып, бұл әннің қазір Қазақстанда кең таралып, ауыздан түспей тұрғанын айтты. Әннің өлеңі біздің жан күйімізді кереметтей дәл бейнеледі. Мен кейін бұл әнді үйреніп алып, сол кешті еске түсіріп, сағынышты сезіммен ерекше шаттанып айтушы едім. Кітаптың ішкі бетіндегі: «Мәңгілік естелік болсын», деген қолтаңбасы да бейнелі сыр шерткендей. Осы қымбатты кітап біздің үйдің кітапханасында әлі күнге дейін сақтаулы тұр.

Ермұқанды біздің отбасының бастан кешкен тағдыр-талайы қатты толғандырды. Анам да оның *қарапайым ақ жарқындығын, оқымыстылығын, көрік-келбетін* ұнатты. Маған өзбектің небір дүлдүл жігіттері үздіге сөз салып жүрсе де, ол қызының күйеуге тек қазаққа, өз қандасына шыққанын қалады. Ермұқан ішінде сыр бүкпеді, үйлі-баранды екенін де, әйелімен арадағы келіспеушілік-кикілжің ушығып, үзілер шекке келгенін де жасырмады. Сөйтіп, сол жылдың күзінде Ермұқан Мәскеуде докторлығын қорғап жатқан күндерде екеуміздің жүрегіміз мәңгілікке қосылып, бақыт-шаттығы мол, шер-мұңы да жетерлік, *қуаныш пен қасіреті қатар өрілген жиырма жылдық жұбайлық өмірге жалғасты*» (2).

Москвада тарих ғылымынан докторлық диссертациясын қорғаған соң, осы еңбектің негізінде 1947 жылы «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» деген атпен орыс тілінде монография жариялады.

Бірақ Жоғарғы аттестациялық комиссия осы докторлық атақты екі жылдан соң ғана бекітті. «– Иә, бекіту кешеуілдей берді. Ермұқанда да маза болмады. Қарсыластары мен күндеушілер оны феодалдық-монархиялық құрылысты мадақтайды, хандықты көксейді, ұлтшыл деп кінәлап, екінші біреулері ол бәрін Рязанов қолжазбаларынан көшіріп алған деп жала жауып, ЖАК-қа жазып жатты. Бұған налыған Ермұқанды *Қаныш Имантайұлы ғалымның жолы ылғи даңғыл бола*

бермейді, кедергілер де кездеседі, шыда, шырағым деп жұбатыпты. Ғалымның алтын уақыты көре алмаушылармен, айла-шарғышылармен күреске кетпеуі керектігін ескертіпті. Ол Қаныш ағаны пір тұтып, ғалым ретінде бағалап, абыз ақсақал ретінде құрметтеуші еді. Қайткенде де Ермұқан Мәскеуге талай рет баруға, өзін қызыл кеңірдек болып қорғауға, түсінісуге мәжбүр болды. Докторлығы бекігенге дейін, осы жылдарда қанша уайым шекпеді десеңізші! Тыныштық таппай, атағы бекімей тұрып-ақ қолжазбасын баспаға дайындады. «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында» монографиясы 1947 жылдың жазында жеке кітап болып шықты (2). Осыған байланысты қуанышты бөлісуге бірінші баспахана қызметкерлерін шақырып еді үйге», - деп еске алады Х.Адамовна.

Ермұхан Бекмаханов қазақ тарихшыларының ішіндегі тұңғыш ғылым докторы болды. «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында» атты еңбекке пікір айтушылардың кейбіреулері оны Кенесары Қасымов бастаған қозғалыстың тарихын ақтау тұрғысынан көрсеткен еңбек деп бағалап, оны буржуазияшыл-ұлтшыл идеологияны дәріптеуші деген саяси кінәға ұшыратты. Е.Бекмаханов еңбегіне байланысты пікір таластар 1947 жылдың екінші жартысында күшейе түсті.

Е.Бекмахановтың бұл еңбегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақ КСР ҒА-ның тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы» деген қаулысымен (1947ж. қаңтар) сай келді. Мәскеуде КСРО ҒА Тарих институтында Е. Бекмахановтың монографиясына арналған алғашқы пікір-талас өтті. Кітап жарық көрісімен-ақ пікір айтушылардың кейбіреулері ғалымды қайтадан Кенесары ханды асыра дәріштеді, ұлтшыл деп айыптады.

Алматыда 1948 жылы 14-19 шілдеде Ғылым академиясында лық толы залда *бес күн бойы пікірталас* жүрді. 15-тен аса сөйлеген адамның жетеуі: *И.Я.Будовниц, Б.Аспандияров, Е.Ділмұхамедов, Ә.Жиренишин, А.Нүсіпбеков, Т.Елеуов, Х.Әділгереев Бекмаханов* идеяларын қолдап шықты. Қалған пікір білдірушілер «Кенесары Қасымов бастаған қозғалыс ұлт-азаттық деуге жатпайды, қалың бұқара оған қосылмаған, ол зиянды, кертартпа қозғалыс деп көрсетті»(3). Ермұқан Бекмаханов қорытынды сөзінде С.Толыбековке, Х.Айдароваға, Т.Шойынбаевқа дәлелді түрде тойтарыс берді.

1947-1950 жылдары Е. Бекмахановқа буржуазияшыл-ұлтшылдықты насихаттады деп айып тағылды. Ол ғылыми дәрежесінен айырылды. Ермахан Бекмаханов бірақ *айтқанынан қайтпады. Халқы үшін жан аямай күрескен Кенесары Қасымовтың батыр екенін дәлелдеген, оның кітабын да, өзін де қызыл империя аямай жазалады* (6).

1947-1950 жылдар Е.Бекмаханов үшін өте ауыр болды, моральдық соққы арта берді.

1950 жылдың 26 желтоқсанында Т.Шойынбаев, Х.Айдарова және А.Якуниннің «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын», -деп аталатын мақаласы жарияланды. «*Ермұқан үшін, біздің отбасымыз үшін аса ауыр соққан 50-ші жылдардың бірінші жартысының бүкіл тауқыметтері мен тақсіреттері осы мақаладан басталды.* Өзін арашалауға қанша жан салса да, биліктің қудалауынан құтыла алмады» деп еске алады Халима Адамовна.

Республика басшылығы «ұлтшыл» Бекмахановты қатаң айыптаумен қатар, Қазақ ССР Ғылым академиясын аяусыз сынады. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші Есмағамбет Ысмайылов, Қажым Жұмалиев, т.б. ғалымдар да сотталды. Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов Мәскеуге кетуге мәжбүр болды (7).

16 сәуірде Бекмаханов партия қатарынан шығарылып, институттағы қызметінен босату мәселесі күн тәртібіне қойылды.

1951 жылы маусым айында Қазақ ССР ҒА төралқасы «Қазақстан К(б)П ОК бюросының сәуірдің 10-дағы қаулысын жүзеге асыру шаралары туралы» қаулы қабылдады. Ал қазанның 6-ы жоғары *аттестациялық комиссия Е. Бекмахановты ғылыми дәрежесі мен атақтарынан айырды.* Қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымының докторы Ермұқан Бекмаханов 25 жылға сотталды.

Ғалым ауылдық мектепте мұғалім болуға рұқсат алу үшін қаншама бастықтың табалдырығын тоздырды десеңізші. Алдымен Алматы облысындағы Нарынқол ауданының мектебіне жіберді, мектепте тарих пәнінен сабақ берді. Бірақ бір оқу тоқсаны аяқталмай Жамбыл облысы, Шу ауданы, Новотроицк ауылындағы Горький атындағы мектепке ауыстырды. Новотроицкіде бұрынғы студенті Ахметжан Тілеубергенов және мектеп басшылары, мұғалімдер жер аударылған ғалымды жақсы қарсы алды.

1952 жылы 5 қыркүйекте Е. Бекмаханов тұтқындалып, екі айға жуық тергеу жұмысы жүріп, 2 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер жөніндегі алқасының үкімімен ол 25 жыл мерзімге бас бостандығынан айырылып, ГУЛАГ-тың алыстағы лагерінің біріне айдалды.

Халима апай, Е. Бекмаханов өмірінің ең ауыр кезеңі – оны 25 жылға кескен соттың жайы туралы былай жазады.

«– 1952 жылдың 30 тамызында Ермұқанды Новотроицкіге шығарып салдым. Кеткісі келмей, бірдеңе сезгендей, мазасыз күй кешіп еді. Айтқандай-ақ, 5 қыркүйекте оны тұтқындап, Алматыға әкеліпті. Сол күні біздің үйде де тінту жүргізілді. Кешкі сағат 10-да жұмыстан келсем, үйдің есігі ашық тұр. Бір бейтаныс қазақ тінтуге құжат көрсетті. Ермұқанға бірдеңе болғанын сездім. Ас-су беруге рұқсатты табаннан тозып жүріп бір ай дегенде әрең алдым.

Тергеу үш айға созылды. «Тергеу әдістері жайында жиркенішсіз еске түсіре алмаймын, – деп жазды Ермұқан өзі Қазақстан КП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Жұмабай Шаяхметовке.

– Тергеудің өн бойында қорқыту мен қокан-локқы қатар жүрді. Сол үшін барлық тәсілдерді пайдаланып тырысса да мен жекелеген адал адамдарды қаралай алмадым». Ерекең бұл арада Сәтбаев пен Әуезов жөнінде айтып тұр»(1,34).

Сот 1952 жылдың 2 желтоқсанында болды. «Ермұқанды 4 солдат айдап алып келді. Ол маған жақындамақшы болған, мен де ұмтылдым, бірақ бізді айырып жіберді. Соттың үш күнінде көптеген куәлар келіп, кетіп жатты...

4 желтоқсанда үкімді жария еткен кезде менің қатысуыма рұқсат берді. Көз жасы еріксіз сорғалаған Ермұқан маған қарады да отырды. Үкімді естігенде жылап жіберді. Мұндай әділетсіз, қатал үкімге қалай жыламассың! Онда: *«...айыпталушы Бекмаханов өзінің тарих ғылымы саласындағы ғылыми қызметкер жағдайын пайдаланып 1942-1951 жылдардың өне бойында өз жұмыстарында тарихи фактілерді өңін айналдырып бұрмалаған, сөйлеген сөздерінде буржуазиялық-ұлтшылдық идеологияны насихаттаған, феодалдық-байлық құрылыс пен оның орыс халқына қарсы күресуші һәм Қазақстанда орта ғасырлық тәртіптерді сақтап қалуға ұмтылушы кертартпа хандары мен сұлтандарын мадақтаған. Ол өзінің буржуазиялық-ұлтшылдық көзқарастарын негіздеу үшін кертартпа ақындардың, сондай-ақ Кеңес өкіметіне қарсы күрескен халық жаулары – алашордашылардың шығармаларын пайдаланды. Нақ осы ұлтшылдық идеологияны таныстарының арасында да жүргізді»*, – деп жазылып, сот тергеуі осыларды анықтағанын және айыпталушы Бекмахановтың мойнына қойылғанын айтады» (2,65).

«– Бұдан кейінгі өз жай-күйіңіз қалай болды? – Жол бойы қамығып жылап үйге қалай жеткенімді білмеймін. Үйде көз жасын көрсетуге, анамды, нағашы апайымды және балаларды ренжітуге болмайтынын түсіндім. Алматыдан әлдебір жаққа кетіп, Ермұқанды құтқарғым, бейнетін жеңілдеткім келді. Жұрт: «Мынау халық жауының әйелі», – деп көзіме шұқитындай көрінді. Өздері шығарғанын күтпей ЖЕНПИИ-ден де, құрылыс техникумы мен №12 мектеп-интернатынан да өтініш жазып өзім кеттім. Сөйттім де күйеуіме араша түсуді және ісін қайта қарауды сұрап Бас прокуратураға өтініш түсіру үшін Мәскеуге аттандым.

Ермұқанның досы Исаак Урэльевич Будовниц қорықпай-үрікпей Бас прокурорға шағым арыз жазуға көмектесті. А.Панкратовамен үйінде жолықтым. Ол кісі болған жайға өкініш білдіріп, Ермұқанның нақақтан күйіп кеткенін, мүмкіндік туған бетте оның ақталуына көмектесетінін айтты. Ол кезде Анна Михайловна Орталық Комитеттің мүшесі еді. Демек, 25 жылға сотталған, саяси сенімсіз адамға араша түсуге оның құқығы жоқ болатын. Бірақ ізгі жүректі орыс әйелі оған қарамады. Маған ақшалай көмек ұсынып еді, бас тарттым. Не істерге білмей, Тбилиси, Бакуге дейін бардым. 1953 жылдың наурыз күндері еді. Сталиннің қайтыс болған хабарына грузин халқының қатты қайғырғанын көрдім. Мен болсам іштей осы жағдай Ермұқанның тағдырын жеңілдетер деп үміттендім. Ақыры, солай болды да. Елеусіздеу қыздар педучилищесінен жұмыс тауып, Ташкентте тұрақтадым.

– Ермұқаннан көпке шейін хабар-ошар болмады. Баратын жердің жолы ұзақ қой. Ақыры, сарғайтып күттірген хат та келді. Ол Лена өзені бойымен, Иркутск облысын басып Бодайбо қаласына жеткенге дейінгі жолдың машақатын жазыпты. *Өмірдің небір соққы, қиындықтарына қарамастан, менің ер азаматым, менің Ермұқаным мойымады, еңсесін түсірмеді. Түбінде бәрі дұрыс болатынына, қалпына келетініне, әділдік жеңетініне сенді. Тек шыдам, сабыр қажеттігін түсінді.* Мен де өз хаттарымда оған жігер беруге тырыстым. Бодайбодан келген хаттардан өмірге құштарлық көзге ұратын, жабырқау мен кектену есте байқалмайтын»(2).

Ермұқан Хрущевтің атына 16 беттік ұзақ арыз хат жолдады. 25 жылға не үшін кескенін егжей-тегжейлі баяндап, амалсыздан Кенесары көтерілісін түсіндірудегі өз қателігін мойындауға мәжбүр болды.

Ермұқан Бекмаханов сол кездегі Қазақстан басшысы Жұмабай Шаяхметовке де жазды. Осы арыз хаттар, сондай-ақ А.Панкратованың өтініші Бекмахановтың ісі тезірек қайта қаралуына септігін тигізді. «Ол кісінің лагерьден тиісті органдарға жазған көптеген арыздарының

нәтижесінде, академик, қоғам қайраткері Анна Михайловна Панкратова сияқты қайырымды адамдардың көмегінің арқасында Берия атылғаннан кейін Е. Бекмахановтың ісі қайта қаралды. Ермұқанды Бодайбодан Мәскеуге жеткізді. 1954 жылдың 16 ақпанында Лубянкадағы Бутырка абақтысында оның қолына ісі тоқтатылғаны туралы анықтама қағазын береді. Болған білместік жайға кешірім өтінілді. Басына түскен осындай қиыншылықтарды қайсар да қайратты ғалым жеңе білді» (7).

«–Ойпырмай, қуанышта шек болмаған шығар?

– Сібірдің суығы өкпесін тесіп, денсаулығын құртқан Ермұқан шипажайда емделіп демалудан да бас тартып, тек үйіне, отбасына, әйеліне, балаларына асықты. Үстіндегі түрме киімімен Анна Михайловнаның үйіне барды. Оның да қуанышы қойнына сыймай, Ермұқанды бастан-аяқ су жаңа етіп киіндірді. *«Сенің достарың көп, бірақ дұшпандарың да бар. Сондықтан, жақсы киінуің керек»*, - дейді ол кісі (2). Ермұқан Анна Михайловнаның осындай қамқорлығын, өзіне жасаған барша жақсылығын өмір бойы ұмытпай өтті.

1957 жылы Мәскеуде КСРО Ғылым академиясының баспасынан «Қазақстанның Ресейге қосылуы» монографиясы жарық көрді. Ғалым университет кафедрасына жұмысқа қайта оралып, екінші рет докторлық диссертациясын қорғады. *Қазақ мемлекеттік университетінде «Қазақстан тарихы» кафедрасының негізін қалады. Қазақстан тарихы бойынша кандидаттық диссертациялар қорғау жөніндегі Ғылыми кеңестің төрағасы болды.*

Е.Бекмаханов өзінің жемісті еңбегіне сай ғылым мен қоғамдағы орнын қайтадан алды. Оған университеттегі өзі ұйымдастырған кафедрасы қайтарылып берілді. *1962 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болып сайланды.*

Өмірінің соңғы он жылында өнімді еңбек етіп, терең мазмұнды ғылыми шығармалар жазды, орта мектептер үшін Қазақ КСР тарихының оқулығын жазды. *Олар кезінде үздік оқулықтар саналды. Ғалым орта мектеп үшін Қазақ КСР тарихынан алғашқы оқулық, хрестоматия, ғылыми-мақалалар жазды (8; 9; 10;11) .*

Көрнекті тарихшы Ермұқан Бекмаханов *әдіскер –ғалымда* болды. Биыл мектепке арналған тұңғыш Қазақ КСР тарихы оқулығының жарық көргеніне 56 жыл толды. Бұл оқулықты көрнекті ғалым-тарихшы Е.Бекмаханов жазды.

КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1959 жылғы 8 қазанындағы “Мектепте тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер туралы” қабылданған қаулыға сәйкес республика мектептерінде “Қазақ КСР тарихы” алғаш рет КСРО тарихының құрамында курс болып оқытылды. Осы жылдары Қазақ КСР тарихы курсының бағдарламасы, оқулықтары, хрестоматиясы, оқу құралдары дайындалып, тарихи карталардың тізімін бекітілді (10).

Е.Бекмаханов-Қазақстан тарихы мектеп курсының ғылыми-әдістемелік негізін салған алғашқы әдіскер, тарихшы-ғылым. Оның “Қазақ КСР тарихының 8-9 кластарға арналған оқу құралы” (1959 ж.) және “Қазақ КСР тарихының 10 класқа арналған оқу құралы”(1960 ж.) ал, 1962-63 жылдары сегізжылдық мектептің 7-8 сыныптарына және онбіржылдық мектептің 9-11 сыныптарына арналған оқулықтары мен соған сәйкес жазылған бағдарламасын дайындады (8; 9;10;11).

Ғалымның оқулықтарында тарих оқулығының міндеті мен рөлі жөніндегі жаңаша көзқарас көрініс тапты. Оқулықтарда оқушылардың жас ерекшелігі ескерілген, түрлі мұрағат материалдары, еліміздің сол кезеңдегі өзгерістерін айқындайтын құжаттар енгізілген. Оқу материалының ғылымилығы, дидактикалық талаптары орынды ескерілген. “Преподавания истории в школе” журналында А.Кариннің “Одақтас республикалардың оқулықтары” атты мақаласында “Е.Бекмаханов оқулықтарын жоғары бағалап, тәрбиелік-танымдық маңызы зор екенін, Қазақстан тарихында белгілі орын алған жеке қайраткерлер туралы эмоционалды материал енгізілгендігін”-атап көрсеткен.

Белгілі ғалым мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған әдістемелік еңбектер, мақалалар жазды: «Қазақ КСР тарихының хрестоматиясы. Он бір жылдық мектепке арналған» (1962, 1965), «XIX ғасырдағы Қазақстан тарихының очерктері. Мұғалімдерге арналған көмекші құрал» (1967ж.) т.б. (11).

Көрнекті ғалым қайтыс болғаннан кейін қызы академик, тарих ғылымдарының докторы, профессор Нәйла Ермұқанқызы оқулықтарды уақыт талабына сай жетілдіру, өңдеу нәтижесінде Қазақстан тарихы оқулықтары еліміздің мектептерінде отыз жылдан аса пайдаланылды. Тарих оқулықтарына қойылатын талаптардың күрделене түсуіне байланысты Н.Е.Бекмаханова Қазақ КСР тарихының жоғары сыныптарға арналған оқулықтарын үнемі жетілдіріп, заман талабына сай толықтырып отырды.

Сөйтіп, Қазақстан тарихы оқулығын жазуда белгілі дәрежеде оң тәжірибе жинақталды, бұл тұңғыш оқулықтар жеткіншек жастарға тарихи білім, отаншылдық тәрбие беруге септігін тигізді.

Е.Бекмаханов бірнеше жас ғалымдарды даярлауда ат салысты. Шәкірттері бүгінде Республика Ғылым академиясының мүшесі, ғылым докторы, профессор дәрежелеріне жетіп, ұстаздарының ғылыми өмірін жалғастыруда.

ГУЛАГ-тың лагеріндегі адам төзгісіз азапты күндерді басынан кешкеніне қарамастан, қайсар ғалым, халықтың игілігіне айналған мол ғылыми мұраларын қалдырды.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Е. Бекмахановтың басты еңбегі — "XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан" ақталып, орыс және қазақ тілдеріндегі нұсқалары "Қазақ университеті" (қазіргі "Санат") баспасынан жарық көрді.

Көрнекті ғалымның өмір жолы туралы профессор Ә. Тәкенов, М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс, Т. Омарбеков, С. Ф. Мажитов ой талғамдарын жазды (12; 13; 14; 15). Тұлғалы ғалымның зайыбы педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ғалым Халима Адамқызы Бекмұхамедова «Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер», «20 жыл бірге» атты естеліктер мен мақалалар жазды (1; 2; 18,55).

Ғалымның 90 жылдығына орай туған жеріндегі С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті 7 томдық шығармалар жинағын басып шығарды. «Ерен еңбекті атақты жазушы Медеу Сәрсекке жасады. Оның «Ермұқан Бекмаханов» атты ғұмырнамасы Ерекеңе әзірге дейін тұрғызылған ең зор ескерткіш деп білемін (1). Бұл кітап қазақ және орыс тілдерінде 2011 жылы Астанадағы «Фолиант» баспасынан, сондай-ақ, Мәскеудегі атақты «ЖЗЛ» сериясымен жарық көргені маған да мақтаныш, елімізге де мерей», - деп жазады Х.Адамовна (18).

Қазірде әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде аудитория, Алматы қаласында көше, Павлодар және Жамбыл облыстарындағы екі мектеп Е.Бекмаханов атымен аталуда.

2013 жылы «Қазақ КСР-інің ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы» атты еңбектің 1943 жылғы басылымы қайта басылып шықты. «Ермұқанның рухын елге алғаш танытқан атақты ұжымдық еңбек қой. Бәрімізге ыстық әрі қымбат. Біздің бір ауыз өтінішімізді жерде қалдырмай, осы кітаптың жоғалып кетуіне жол бермей, жарық көруіне демеуші болған Болатхан Тайжан атындағы Қорға, оның басшысы Мұхтар балама алғысым шексіз. Осындай ұрпақ Ермұқанның арманы болған. Бақыты да осы шығар!» - дейді Х.Адамовна (19).

Бүгінгі күнде Бекмахановтар әулетінің түтінін түтетіп, алты немере мен олардан тараған шөберелердің әжесі болып отырған Халима әжей (95 жаста) әңгімесін түйіндей келе, сөзінің соңында ел болашағы–жастарға арнайы тілек білдірді: « —Менің жасым 85-ке келді, талай қиындықты да, қуанышты да күндерді бастан өткерген тірі тарихпын десем де болады. Ермұхан сияқты мықты қазақпен бір шаңырақта жиырма жыл ғұмыр кешу дегеннің өзі қандай бақыт десеңізші. Ол кісіден үйренгенім көп. Өмірдің де талай қиыншылығын кешірген, шынығып, шымыр болған адаммын мен. Осы тұрғыдан өзімнің немере, шөберелеріммен замандас жастарға сөз арнасам сөкеттігі болмас. Қазір, Аллаға шүкір, оқимын, адам боламын деп алға ұмтылған жастарға мүмкіндіктер жеткілікті. Біздің көрген қиындығымыз жастарды айналып өтсе екен деп тілеймін. Қазақ деген елдің көшін алға сүйрейтін жастарға тілерім, рухтарың мықты болсын, сонда ғана өмірдің қиындықтарын жеңе аласыңдар. Бүгін бар да, ертең жоқ жалт-жұлт еткен дүниеге емес, адамды қайда жүрсе де, кіммен жолдас болса да сатып кетпейтін, өлсең өзіңмен кететін рухани байлыққа құмар болыңдар»(2). Біз тарыдай шашыраған аз ғана халықпыз, жан-жағымыздағы алып мемлекеттермен салыстырғанда теңіздің тамшысындаймыз, бірақ бірлігіміз мықты болса, бізді жау да, дау да ала алмайды. Ол үшін жастар мықты, саналы болсын, ал үлкендер оларды құр кінәлаудан аулақ болып, үлгі көрсете білейік. Ең бастысы еліміз аман, заманымыз тыныш болсын! -деп тілек білдіреді Х.А.Бекмұхамедовна (1).

Ғұлама ғалымдар мен ойшылдарының бізге қалдырған тәрбиелік ой-парасат мұрасы өте мол. Халқымызда дара тұлғалардың ішінде Ермұқан Бекмахановтың әр қилы өмірі, қиыншылық пен қуаныш, ұлттың шын тарихын айту жолындағы тағдыры жарық жұлдыздай жарқырап көрінеді. Ермұқан Бекмаханов қазақ тарихшыларының ішіндегі тұңғыш ғылым докторы. Ежелгі дәуірден сол кезге дейінгі кезеңді қамтитын «Қазақ ССР тарихы» халқымыздың тұңғыш дербес тарихын жазудың бастамасы болды. Бұл еңбекті жазуға беделді ғалымдар атсалысты. 2013 жылы Е.Бекмахановтың "Қазақ ССР тарихы" ұжымдық еңбегінің қайта жарық көруіне арналған баспасөз мәслихатында «Бұл 1917 жылға дейінгі ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының алғашқы және идеологиялық тұрғыдан шектелмеген шынайы ғылыми нұсқасы болды», - деп жазады әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымының докторы Талас

Омарбеков. "Бұл кітаптың ең басты құндылығы – біздің ұлт азаттық қозғалыстарымыздың тарихы тұңғыш рет шынайы жазылған. Мұнда "Қазақстан отар ел" деп аталатын тарау бар. Сырым Датов, Исатай Таймановтардан бастап Амангелді Имановқа дейінгі кезеңдегі ұлт-азаттық қозғалыстар бұрын ешуақытта шынайы ғылыми түрде жазылмаған болатын", -дейді Т. Омарбеков(12).

Ермұқан Бекмаханов тарихта үлкен із қалдырған, қазақтың кәсіби тарихнамасын жазған қайсар мінезді, дарынды тұлға. Ғалымның қазақ тарихы жөніндегі озық ойларын, ой-тұжырымдары мен еңбектерін бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан жағдайында терең зерделеу жастарымыздың ой-өрісін, ұлттық сана-сезімін, тілін дамытып, олардың толыққанды тұлға болып қалыптасуына зор ықпалы бар. Өткен тарихымызға тағзым жасап, бүгінгі тарихымызды сыни тұрғыдан жан-жақты терең зерттеу арқылы шынайы жазу, бабалардан мирас болған ұлы мұраны қадірлеу, жас ұрпаққа аманат етіп, табыстау маңызды. Осы орайда, ұлттық тарихымызды, дәстүрді қастерлеу, ұлтына, еліне, мәдениетіне шынайы сүйіспеншілікті тәрбиелеу маңызды мәселенің бірі болып табылады.

Бүгінгі таңда Е.Бекмахановтың есімі, оның қалдырған мұрасы ұлттық тарихымыздың жаңа белеске көтерілуіне, халқымыздың оянуына, жас ұрпақтың туған жерге, оның тарихына деген құштарлығын тәрбиелеуде маңызы зор.

Осы орайда, Қазақстан тарихы ғылымын жетілдіру, оны нақты шындық тұрғысынан насихаттау, осы бағытта орта мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейін отандық тарихты оқытудың ерекшеліктері, маңызы мен замануи талаптарға сай инновациялық технологияларды пайдаланудың жолдарын меңгеру және айқындау, оларды күнделікте өмір тәжірибесінде қолдану жолындағы ауқымды жұмыстарда атқару тарих ғылымының дамуының жаңа кезеңіне жол ашып, ұлттық тарихты жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бекмухамедова Х.А. *Е.Бекмаханов туралы естеліктер.*- Алматы: Азимир, 2005.
2. Бекмухамедова Х.А. *Вместе 20 лет.* –Алматы, 2000. 76 с.
3. Бекмаханов Е. Б. *XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан.*- Алматы.,1947.
4. Бекмаханов Е.Б.*Қазақ ССР тарихы.*-Алматы.,1943.
5. Бекмаханов Е. *Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында: оқу құралы /* - Алматы.: Санат, 1994. - 416 б.
6. Бекмухамедова Х.А. *Зобалаң немесе қапасқа қамалған рух // Егемен Қазақстан, 15 ақпан, 2013.*
7. *Сәрсекке М. Ермахан Бекмаханов.* — Алматы., 2010. 533 бет.
8. Бекмаханов Е.*Қазақ ССР тарихы. VII-VIII кл.арналған оқу құралы.*-Алматы: Мектеп,1967.
9. Бекмаханов Е. *Қазақ ССР тарихы. Хрестоматия.*-Алматы: Мектеп,1962.
10. Бекмаханов Е. *Казахстан в 20-40 годы XIX века.*-Алматы: Қазақ университеті,1992.200 с.
11. Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. *Қазақ ССР тарихы. 9-10 кластарға арналған оқу құралы.*- Алматы: Мектеп,1981.128 б.
12. Омарбеков Т. *«Қазақстан тарихы" ұжымдық еңбегі қайта басылып шықты// Егемен Қазақстан, 7 қараша, 2011.*
13. Шокин Ш. *Дарынды ғалым, ұлағатты ұстаз. Е.Бекмаханов туралы естелік* - Алматы, 2005.
14. Тәженов А. *Менің ғылыми жетекшім. Е. Бекмаханов туралы естелік.*- Алматы., 2005.
15. Қозыбаев М.К. *Ұстазым туралы бір екі сөз// Егемен Қазақстан, 2005. 16 ақпан.*
16. Нұрпейіс К. *Тағдыры күрделі қайсар талант// Егемен Қазақстан, 2005. 16 желтоқсан.*
17. Мажитов С.Ф. *Е.Бекмаханов кәсіпқой тарихшы// Отан тарихы, 2010.*
18. Бекмухамедова Х.А. *20 жыл бірге.*-Алматы.,2000.
19. *Сәрсекке М. Ермахан Бекмаханов.* — Алматы., 2010. 533 бет.
20. Бекмаханов Е.Б.*Присоединение Казахстана к России.*- М., 1957;
21. Бекмаханов Е.Б. *Очерки истории Казахстана XIX в.* Алматы., 1966.
22. *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол»//Егемен Қазақстан, 2014 жылғы 11 қараша.*